

درس باغ ایران و تاریخ آن

باغ‌سازی ایرانی و تجربه زیست در سرزمین
(خیال باغ ایرانی)

دکتر لادن اعتضادی

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده معماری و شهرسازی

دوره مطالعات معماری ایران

۱۳۹۹

باغ سازگے ایرانے

باغ ایرانی:

یک پدیده فرهنگی / یک سنت جهانی / یک رهیافت زیست محیطی

نظریه: باغ ایرانی تعین یک خیال یا بازتابی از بهشت است

نظریه: باغ ایرانی حاصل تجربه زیست و یک پدیده زیستی - معیشتی است.

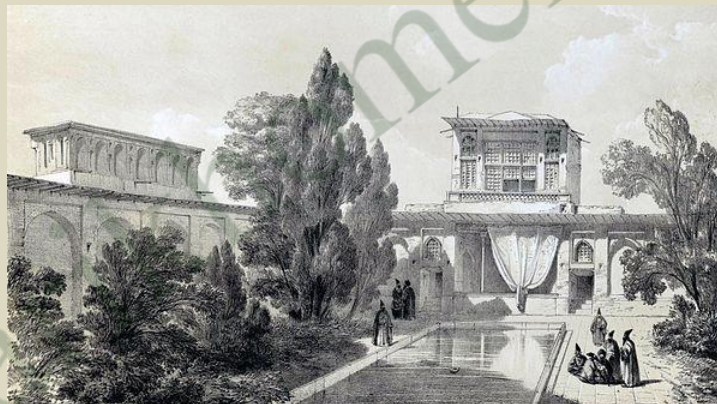
نظریه: مطالعه باغ‌سازی ایرانی در حوزه مطالعات معماری

و شهرسازی ایران جایگاه جدی دارد.

پس «باغ‌سازی» ایرانی در زمره هنرها و یک پدیده فرهنگی است.

تحقیق در مصداق با توجه به بستر آن

اگر باغ را چون text و تاریخ، جغرافیا، فرهنگ، و معیشت در ایران را همچون context در نظر بگیریم، خوانش موردی «باغ» همچون متن، و تاویل آن با توجه به بستریا کانتکست آن میسر می‌شود، به این ترتیب رویکرد پدیدار شناختی و روش تاویلی، در شناخت باغ ایرانی رویکرد و روشی مناسب است.

نظام معیشتی سنتی ایران، فرهنگ ایرانی، جغرافیا و اقلیم، خیال ایرانی، صورت و معنای بهشت نزد ایرانیان همه اجزای زیرمتن (context) برای تاویل متن (text) باغ ایرانی هستند.

هر مصداق از مصداق باغ ایرانی یک نظام (سیستم) کامل در خود، و خود جزیی از یک نظام بزرگتر است.

برای شناخت باغ ایرانی

* تحقیق در انواع مصادیق آن و پرسش از کانتکست مهمترین گام است.

- هر عنصر باغ را در کانتکست باغ، و خود باغ را در کانتکست زمان و مکان و فرهنگ دورانش می توان مورد تحقیق قرار داد.

- کلیت هر باغ را در کانتکست جامعه و شخصیت بانی و بهره‌وران و ... هم باید مورد تحقیق قرار داد.

- کلیت باغ ایرانی را در کانتکست سه گونه زیست شهری، روستایی و عشایری در تاریخ ایران باید مورد تحقیق قرار داد.

- خیال باغ و صورت باغ ایرانی را در کانتکست ایرانی بودن به خوبی می توان بازخوانی کرد.

فلات ایران

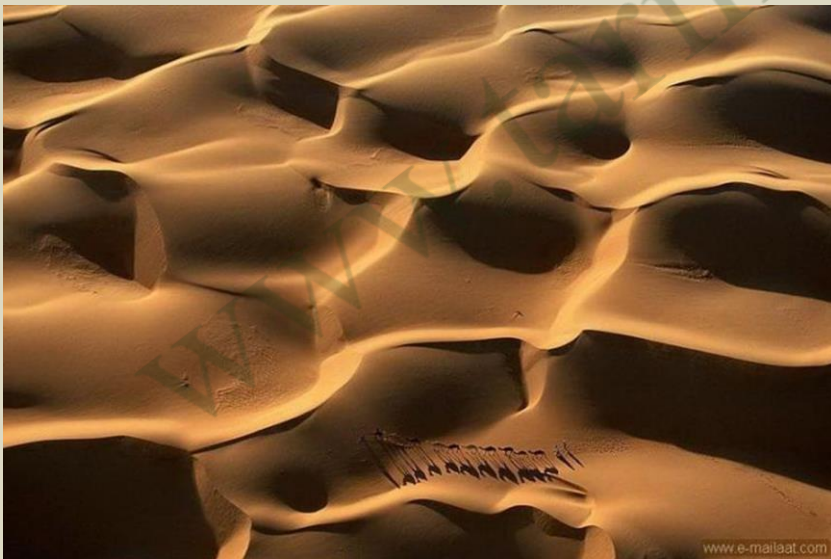
با کوهها
و دشتهای
و کویرهایش

در طول تاریخ
جوامع کوچ رو
در مناطق
کوهستانی و
جوامع
یکجانشین در
حوضه های
آبریز حاشیه
کویر زیسته اند

کوهستان‌ها و قله‌ها، برف‌گیر، کویرها و بیابان‌ها، ایران

بیابان های ایران

دشت های بی آب اما با خاک مناسب برای رویش گیاه

بارندگے بهارک و سبز و پرگل شدن بيابانهاک ايران

کوه‌هاک برفگیرعامل پیدایش رودخانه و چشمه و سیلابها تضمین کننده معیشت کشاورزی و دامداری بوده است.

رود - دره‌هاک ایران، مکان نخستین زیستگاهها

رود - دره‌های کوه‌های باغران بیرجند نمونه زیستگاه کوچ روها و زیستگاه‌های دائم پایکوهی یکجانشینان

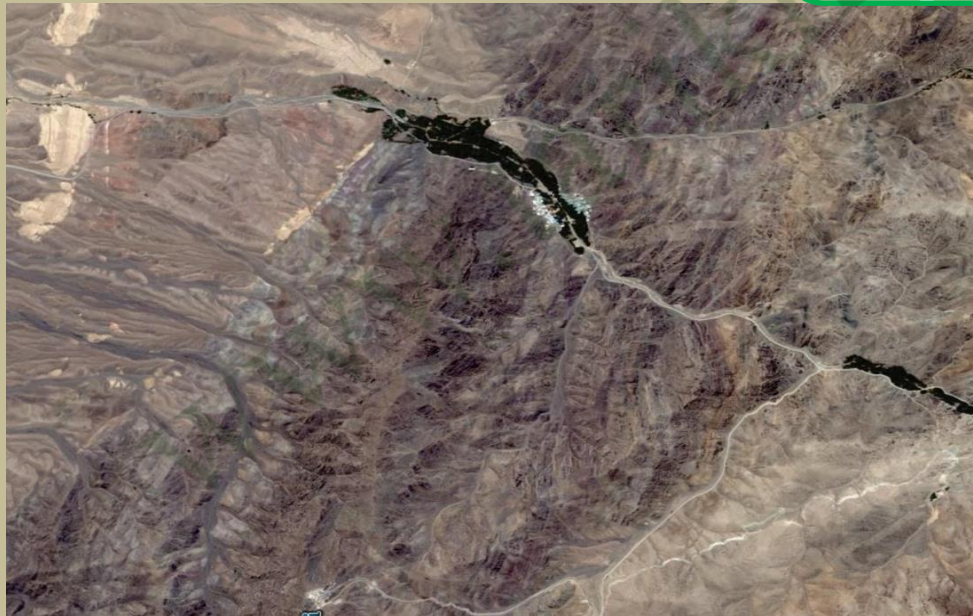

رود - دره‌هاک سرسبز

تصویر ذهنی از راستای آب و سبزی دو سوی آن

نخستین
باغداری‌ها در
رود-دره‌ها
پدید آمده‌اند.
محصولات
باغی، مکمل
محصولات
دامی بوده

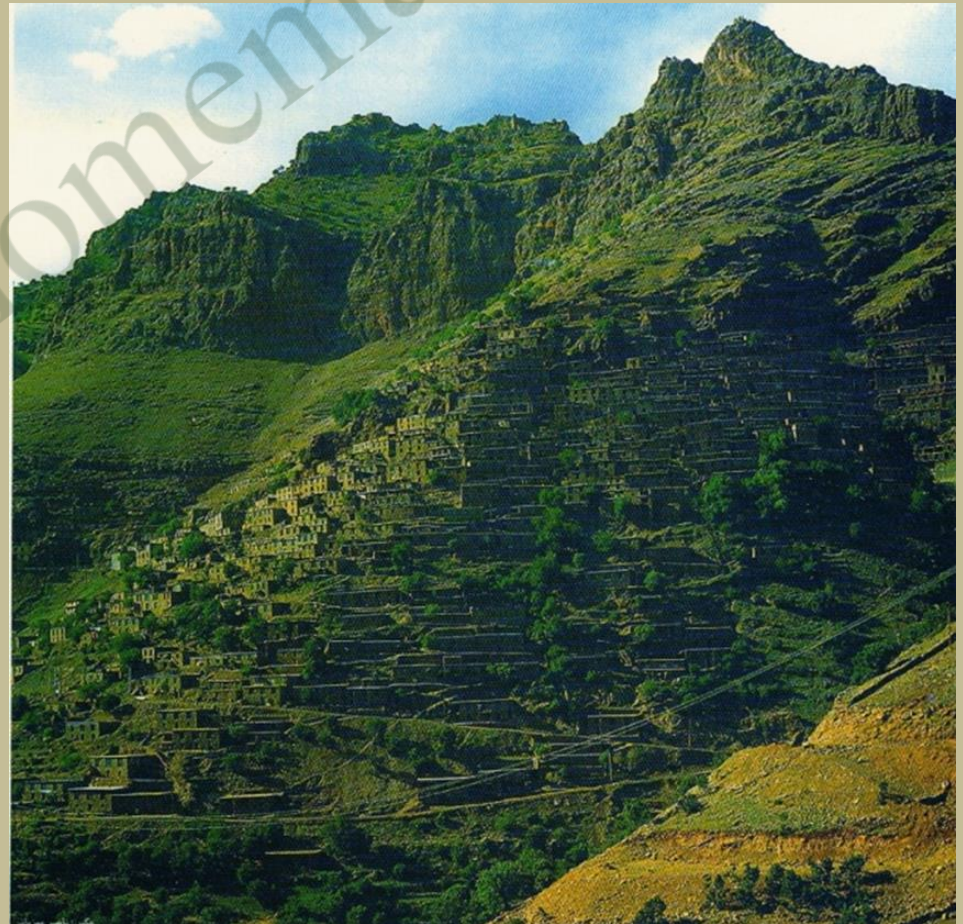
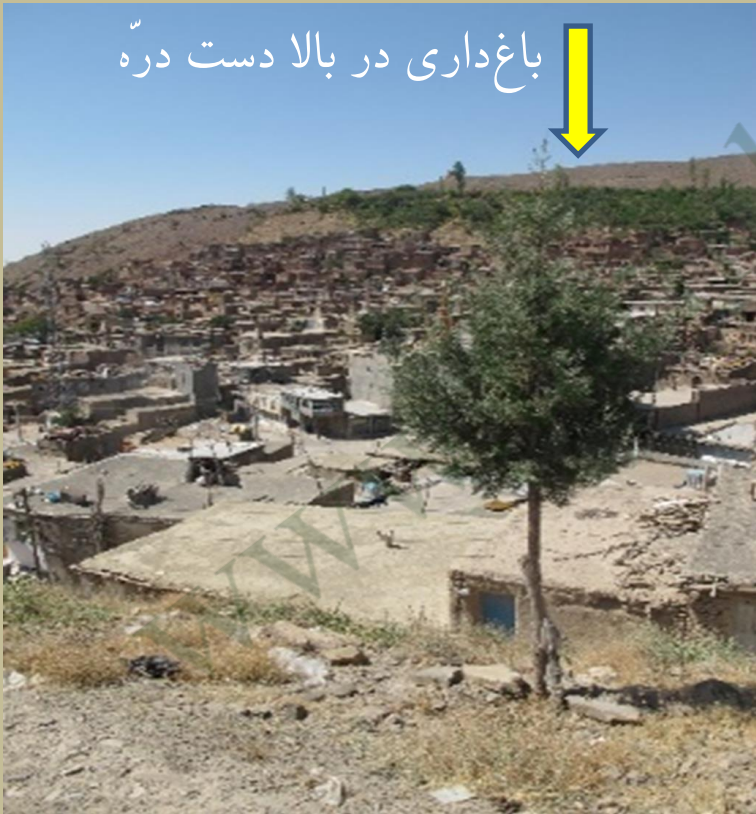
مدیریت آب و خاک در ایران

در زیستگاه‌های کوهستانی ایران، معیشت بر پایه دامداری و باغداری بوده و هست. جهت باغداری و کشت محدود دانه‌ها، تراس بندی زمین‌ها و آبیاری از بالا دست رودخانه نشان از مدیریت آب و خاک دارد.

زیستگاه‌های همساز با بستر طبیعی

باغداری در بالا دست دره

هدایت و مدیریت آب (قنات در بالادست رودخانه)

خط الرأس سبز تپه، درختان اطراف جویی هستند که آب شاخه‌ای از رودخانه را از بالادست به همراه آب قناتی که در بالادست حفر شده، برای آبیاری باغ‌های دامنه تپه هدایت می‌کند.

در این مناطق زمین مسطح برای کشت غلات کمتر در دسترس است، بنابراین کشاورزی برپایه "باغداری" است.

واحه‌های در بیابان‌ها

زیست در دشت‌های پایکوهی و حاشیه کویر

آبادک (واحه‌ک در بیابان)

حوضه‌های آبریز میان کوه‌ها (دشت‌های پست حاشیة کویر) بستر مناسب پیدایش آبادی‌ها
نخستین آبادی‌ها همچون واحه‌ای در بیابان به برکت وجود چشمه و سپس قنات پدید آمدند.

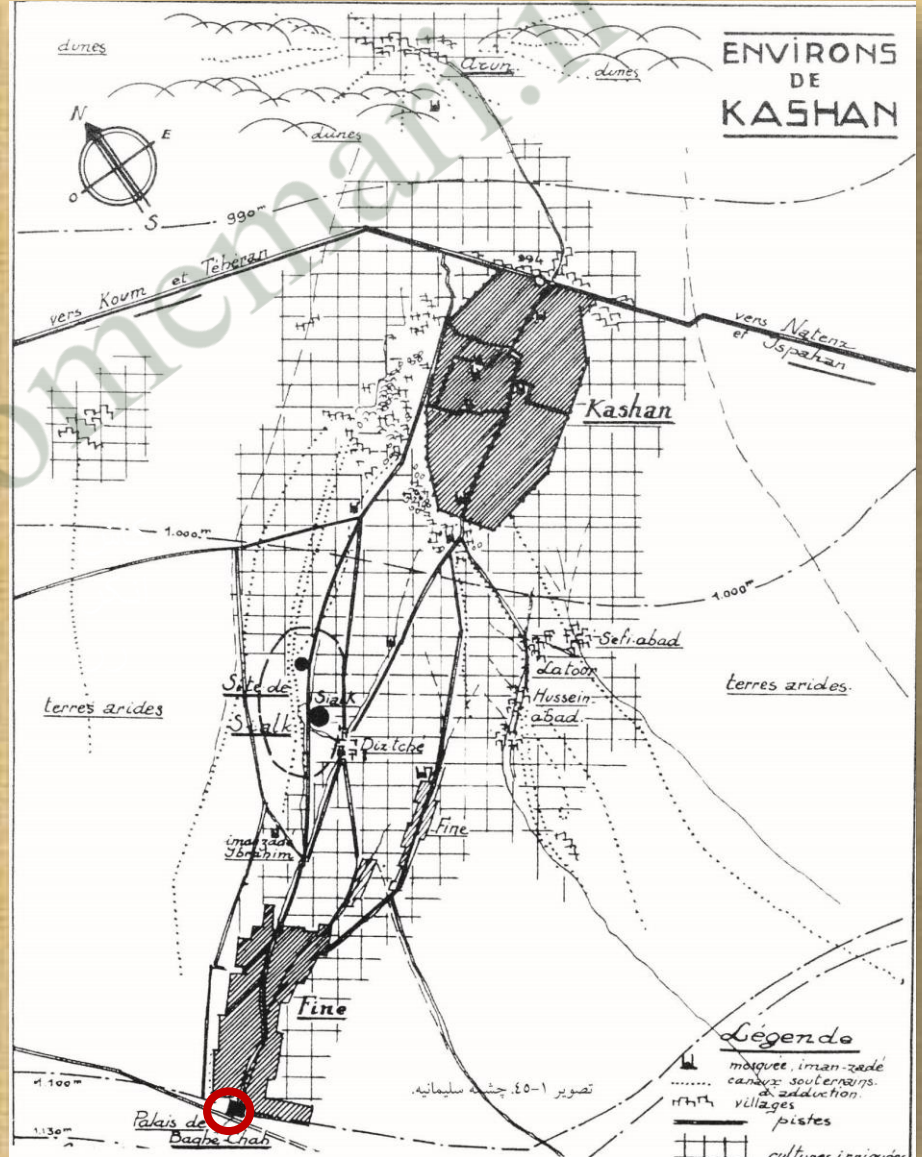

قنات و باغ پیش آیند شهر و آبادی در حوضه‌هاک آبریز میان کوه‌ها

حوضه آبریز، کشاورزی، باغ سازگی، آبادک

حوضه آبریز فین و کاشان، و محل باغ فین

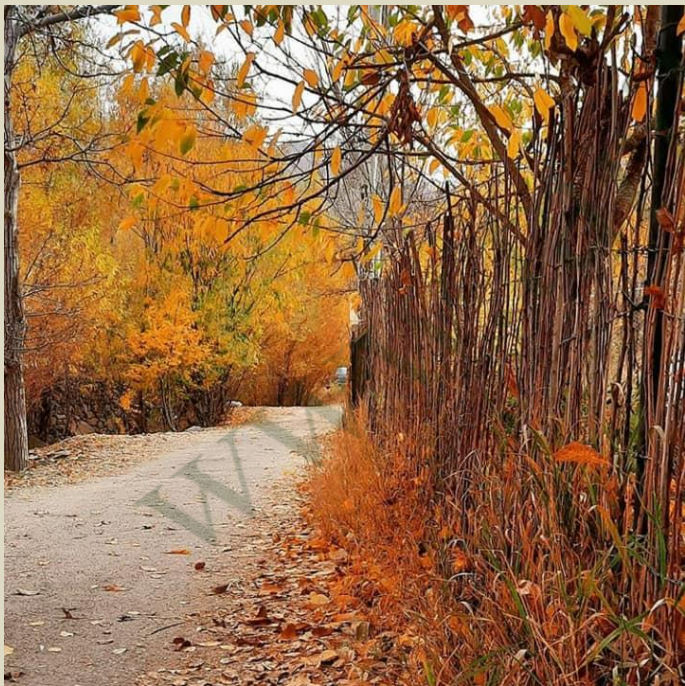

باغ همچون یک واحه در حوضه آبریز ماهان

کوهستان‌های برفگیر و حوضه‌های آبریز در پایین دست، مناسب زراعت و «باغ‌سازی»
(در این مناطق استعداد «باغ‌سازی» بیشتر است)

منظره پاییزی یک باغ ایرانی، تنوع رنگ و شکل درختان

منظر
زیبای باغ
در
فصول
مختلف
انگیزه‌های
برای
باغ‌سازی

مهمترین تجربه زیست در فلات ایران:

غلبه بر خشکی سرزمین و "آبادانے" آن است.

آبادی و آبادانی ریشه در آب دارد و روای دیرینه ایرانیان بوده است.

روای خلق سرزمینی ایدئال یابشت گونه
مبنای "خیال باغ" ایرانی بوده است.

مدیریت آب از الزامات نظام کشاورزی

در سرزمین‌ها که کم آب یا کم باران

مدیریت جریان‌های محدود آب‌های سطحی

و دانش «استخراج آب‌های پنهان»*

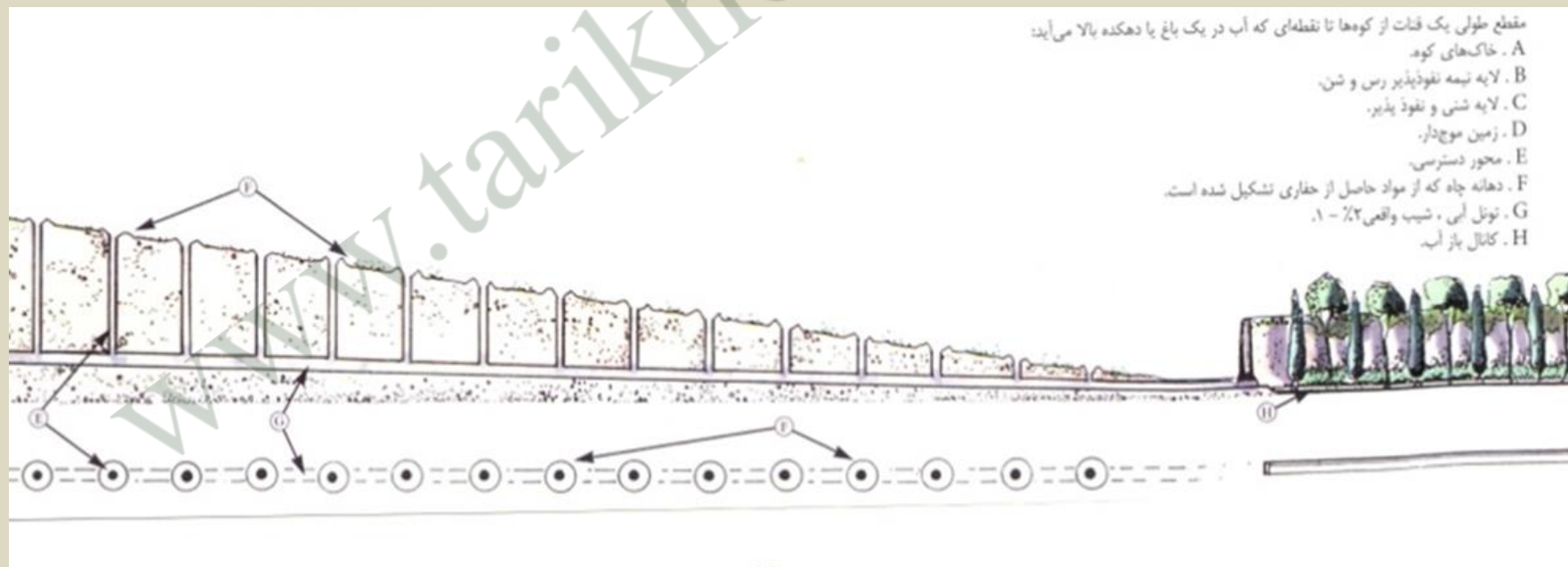
حفر قنات و مدیریت آن یک دستاورد تمدنی ایران است.

قنات قرن‌ها عامل آبادانی سرزمین بوده است.

* نام کتاب الکرچی در فنون کشف آب زیرزمینی و حفر قنات است.

قنات، آبیاری، آبادی و باغ سازگی ایران

مسیر قنات از مادر چاه تا مظهر،
در مظهر قنات آبادی‌ها یا باغ‌ها پدید می‌آیند
(قنات‌ها از کوه‌پایه‌ها شروع و به دشت‌های حوضه‌های آبریز ختم می‌شوند).

باغ و مزارع در بستریابانے، مرهون قنات اند (نوار سبز درختان حاشیة مسیر آب، پیش و پس از باغ، مشہود است)

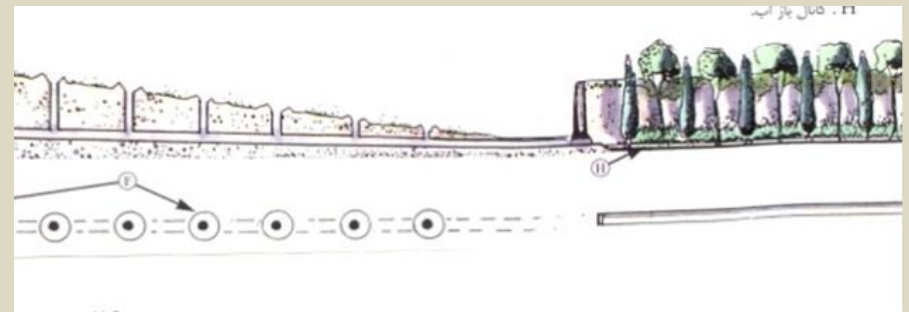
مدیریت آب و خاک

در

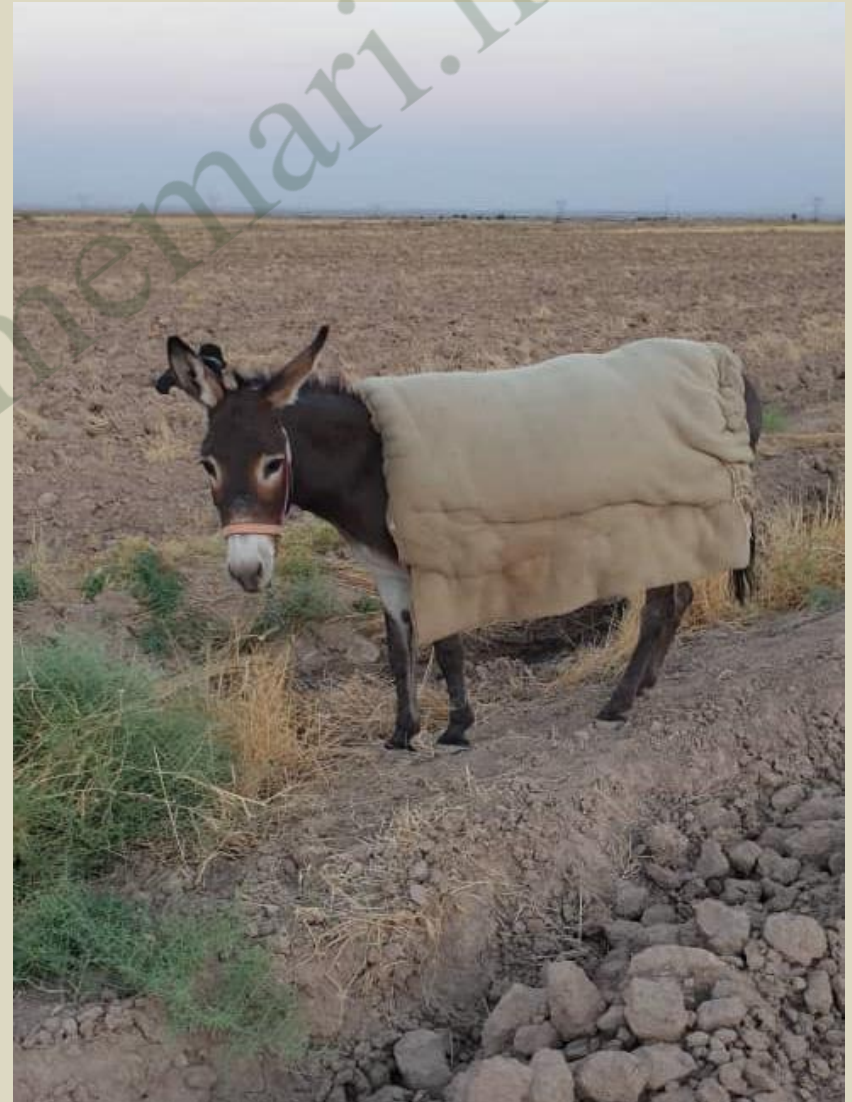
معیشت مبتنی بر کشاورزی

بر خلاف تصور، باغ ایرانی در دل کویر پدید نمی آید بلکه جایگاه آن جلگه های حاصلخیز، اما کم آب و بیابانی و پایکوهی است. از اینرو مدیریت آب در این نقاط مسئله ای حیاتی است.

(در ایران با نظام قنات، آب و خاک مدیریت می شده است.)

باغ‌ها که وابسته به کشاورزی با نقش مدیریت سرزمین
بستر آماده زراعت و بستر زراعت شده در پیرامون یک باغ

نقش باغ در مدیریت آب و آبادانی زمین

ایرانیان طی هزاران سال چه در زیست کوهستانی و چه در زیست پای کوهی و در حاشیه کویر نظام‌هایی برای مدیریت زمین و آب ابداع کرده‌اند.

- نخستین شهرها و آبادی‌های ایران در دشت‌های پای کوهی حاشیه کویر پدید آمده‌اند، باغ‌داری و باغ‌سازی همزاد این آبادی‌ها بوده‌است.

- قنات طی قرون متمادی عامل حیات بخشی به این دشت‌ها و ضامن حیات شهرها و آبادی‌ها بوده است.

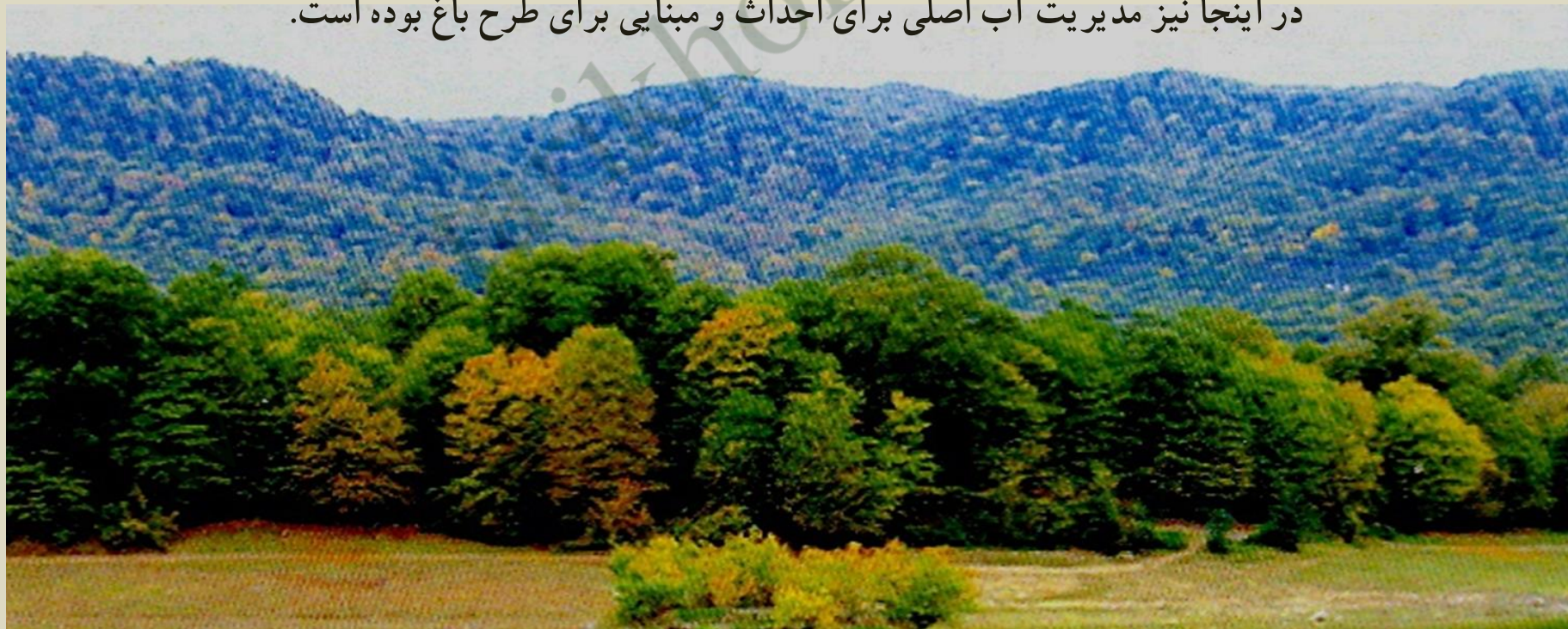
در ایران شاید «باغ‌سازی» پلکانی در کوهستان‌ها همچون مزارع و باغ‌های بهره‌وری با ساختار پلکانی، از قدمت زیاد برخوردار باشد.

باغ ایرانی به مثابه یک پدیده فرهنگی

در اقلیم‌های گوناگون نفوذ فرهنگی ایران قابلیت حضور پیدا می‌کند.

حضور باغ ایرانی در گستره جغرافیای نفوذ فرهنگ ایران علی‌رغم تفاوت‌های اقلیمی است.
حضور باغ‌سازی ایرانی از اندلس تا هند فراتر از نیاز مواجهه با اقلیم، مرتبط با نفوذ فرهنگی بوده است.

باغ‌های شاهی اشرف (بهشهر) از جمله باغ عباس آباد نمونه‌هایی علی‌رغم نیاز مواجهه با اقلیم خشک، در داخل ایران‌اند.
در اینجا نیز مدیریت آب اصلی برای احداث و مبنایی برای طرح باغ بوده است.

آبادانی و وجه تاریخ و فرهنگ آن

«آبادی» و «آبادانی» در فرهنگ ایرانی واژه‌هایی در مقابل «بیابان» اند که نشان از رابطه با آب و بی‌آبی دارند.

آبادانی یعنی ساختن زیستگاهی مطلوب و مطبوع که فقط به یاری آب میسر است. آبادانی و ساختن شهر و باغ کاری سترگ و به عهده شاهان بوده است. (چرا؟)

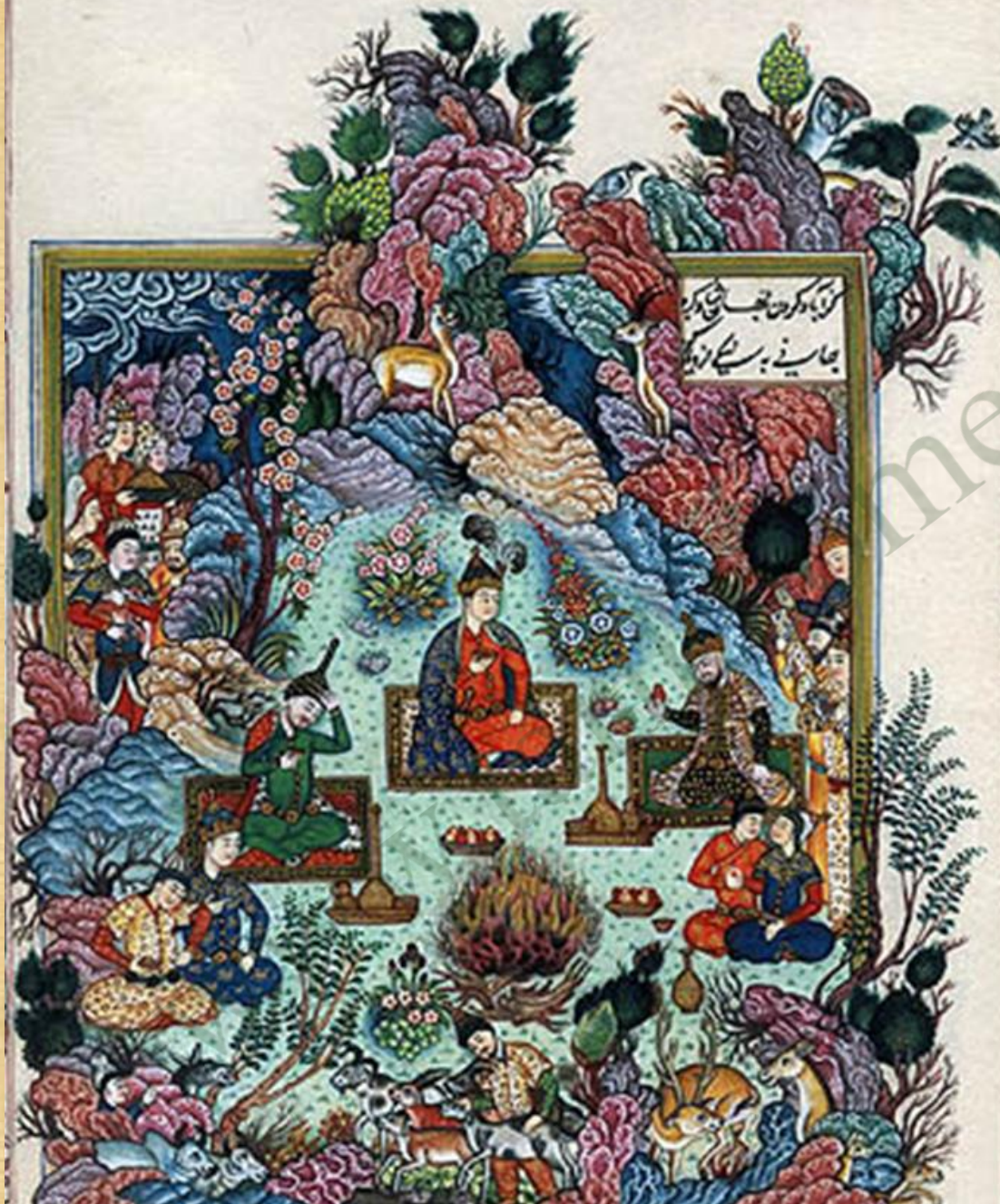
از ایوان و کاخ و زپالیز و باغ*
(شاهنامه)

چوزین بگذری شهر بینی فراخ

ز سعی میغ مدان و ز یمین شاه بیاب
(عرفات العاشقین اوحدی حسینی)

تو این طراوت و خرمی به دشت و به باغ

*ایوان و کاخ و باغ و پالیز (= پاردیز) عناصر اصلی شهرها و مظاهر آبادی‌ها در مقیاس شاهی در ایران بوده‌اند.

کز آباد کردن جهان شاد کرد

جهانی به نیکی ازو یاد کرد

(شاهنامه)

پادشاهان آبادگران سرزمین.

پادشاهان مؤسس باغ‌های شکارگاهی.

پادشاهان برافرازنده کاخ و باغ و شهر.

پادشاهان بانیان کوشک‌ها در شکارگاه‌ها،

در بیرون شهرها و در درون باغ‌ها.

پادشاهان اهل بزم و رزم و بزمگاه ایشان

دامان طبیعت بوده‌است.

مفهوم یگانه شهر و شاه در یک واژه

اوستایی: «خستره» بیان شده

"کاخ - باغ" بزمگه شاهان است معنای ایوان؟

- به روزی کجا بزم شاهان بُدی وزان پیش تر بزمگاهان بدی
- به کاخ و به باغ و به ایوان اوی جهانی به شادی نهادند روی
- یکی غلغل از باغ و ایوان بخاست که گفتی شب رستخیز است راست
- از ایوان سوی باغ رفتند باز سه هفته به شادی گرفتند ساز
- بیاراست رامشگهی شاهوار شد ایوان به کردار باغ بهار

« طبق اساطیر و تاریخ ایران باستان شهر و باغ ایرانی، کامل و آرمانی و شاهکارهایی شاهوار بوده‌اند.»
(در معنای حقیقی و مجازی)

خیال بهشت نزد ایرانیان

بهشت جایی نیک و متعالی

که اخلاق نیک آمدست از بهشت (سعدی)

که پاک است و خرم بهشت برین (سعدی)

- در فرهنگ خاور دور بهشت قابل توصیف نیست و مظهر آن " تھی " به معنای خالی از تکثرات و دور از صفات این عالم است. در عین حال، عالم هستی قلمرو بودا نماد کمال و محل ستایش و محیطی مقدس است، باغ ژاپنی کمال یافته‌ترین صورت بازنمایی شده از قلمرو بودا است.

- در فرهنگ ایرانی و سامی، بهشت جایگاهی آسمانی دارد اما با معیارهای زمینی توصیف می‌شود و نام باغ دارد، باغی در کمال زیبایی و طراوت با عناصری که تبیین و کاملاً به صورت عینی وصف شده‌اند.

- باغ ایرانی - اسلامی، بازنمایی و صورت متعین بهشت ایرانی و قرآنی است.

وجه اشتراک بهشت در همه فرهنگ‌ها، صورت کمالی و ایدئال آن است.

صورت سرزمین آرمانی ایرانیان :

آب و درخت، سرسبزی و طروات، و گل و مرغ و میوه‌های رنگارنگ
(صفات بهشتی)

خیز تا سوی باغ بشتابیم کز می و میوه اندر او سورا است

باغ بوقلمون لباس و شاخ بوقلمون نمای آب مروارید گون و ابر مروارید بار

«باغ بهشت و سایه طوبی و قصر حور»

آیا این توصیف بهشت، وجهی زمینی اما آرمانی ندارد؟

سرزمین ایدئال ایرانیان پیش و پس از اسلام همساز این تمثیل بوده است.

بهشت در متون ادیان ابراهیمی به قدری
عینی توصیف شده که نقاشان توانسته‌اند آن
را مصور کنند.

عجیب نیست که باغ‌سازان ایرانی هم محیط
آرمانی خود را همچون تصویر بهشت در روی
زمین باز آفرینی کنند.

متون دینی پیش از اسلام ایران، عالم مینوی
را همچون مظهر خیر و نیکی و کمال توصیف
کرده‌اند.

در اساطیر ایرانی، «وَرَجَمگَرْد» سرزمینی
آرمانی و بهشت گونه‌است که صورت آن
بخوبی توصیف شده‌است.

باغ ایرانی حاصل تجربهء زیست در سرزمین ایران و برآیندک از فرهنگ ایرانی است .

پرسش‌ها برای تحقیق در موضوع عام باغ ایرانی:

- آیا باغ‌سازی ایرانی در معیشت مردم نقش داشته؟
- آیا یک پدیده‌ای فرهنگی صرف و یا محیطی تشریفاتی و تفرجی محض است؟
- باغ ایرانی چه نسبتی با جغرافیا و اقلیم دارد؟
- باغ ایرانی چه نسبتی با خیال ایرانی دارد؟

"باغ ایرانی تصویری از بهشت" به چه معنا است؟

محدودیت‌ها و فرصت‌ها^۱ سرزمین^۲ و معنا و صورت بهشت

(نقش جغرافیا و اقلیم در شکل‌گیری خیال بهشت با قدمتی دیرینه)

خیال باغ ایرانی خیالی دیرینه از سرزمینی آرمانی است که ریشه در اساطیر و تاریخ دوران پیش از اسلام ایران دارد.

ماهیت این خیال و صورت متعین آن چنان است که در دوران اسلامی با بهشت قرآنی و عنوان «باغ ایرانی بازتابی از بهشت» تقارن می‌یابد.

این تقارن معنایی و نیز صوری، بازنمایی وجه کمال و نیکی و زیبایی بهشت است آنچنان که ایرانیان و مسلمانان مشترکاً از جمیع برکات این عالم درک کرده‌اند.

"مهمترین منبع شناخت این خیال، ادبیات منظوم ایرانی بخصوص ادبیات عرفانی است"

جمع‌بندی و چند نکته:

- شناخت همه‌جانبه باغ ایرانی از الزامات مطالعات معماری ایرانی است.
- شناخت باغ ایرانی نیازمند روش تأویل مصادیق عینی و اسناد تاریخی و اساطیر است.
- در تأویل باغ ایرانی، آشنایی با زیست بوم و تاریخ ایران از مفروضات است.
- شناخت زیست بوم ایران شامل شناخت انواع زیستگاه‌ها و جوامع اعم از شهری، روستایی و ایلی و روابط آنها است.
- «باغ ایرانی» یکی از مظاهر فرهنگی کهن و مطالعات فرهنگی ایران از الزامات تحقیق است.

*در ایران برخلاف اروپا، روستا و شهر، زیستگاه‌های وابسته به هم و با زیر ساخت کشاورزی بوده‌اند.
در این نظام، یک نقش باغ حلقهٔ رابط زندگی شهری و روستایی بوده‌است.

نتیجه:

باغ ایرانی حاصل تجربه زیست در ایران است که به خیالی شکل داده، آن خیال صورتی از یک سرزمین آرمانی یا همان بهشت موعود است. تعیین این خیال، در قالب باغ‌های متنوع (با الگوی ساختاری بنیادین) پدیده‌ای است قابل مطالعه در حوزه مطالعات معماری ایران.

*خیال باغ ایرانی صورت و الگوی بنیادینی را رقم می‌زند که قابلیت حضور در اقلیم‌های مختلف را دارد.

خیال باغ ایرانی با گذشت هزاران سال تبدیل به یک پارادایم فرازمانی فرامکانی می‌شود:
«پارادایم بهشت»

پرسش:

(دانشجویان پاسخ دهند)

- آیا می‌توان گفت، باغ‌سازی ایرانی یک پا در خیال باغ بهشت و یک پا در آب و گل و کشاورزی و معیشت دارد؟

- آیا اصل فوق در انواع باغ‌ها از جمله باغ‌های شاهی یا باغ - مقبره‌ها صدق می‌کند؟

- چگونه تجربه زیست، عامل شکل‌گیری یک آرمان و پیدایش خیال باغ ایرانی به مثابه بهشت شده‌است؟

- آیا باغ‌سازی ایرانی، پاسخی برای زندگی در بیابان‌ها و محیط‌های کویری ایران است؟

- چگونه است که خیال باغ ایرانی به رغم تنوع اقلیمی ایران، الگوی کلی ثابتش را به سرزمین‌های دیگر برده‌است؟

*چه عواملی را برای افول باغ‌سازی ایرانی حدس می‌زنید؟